

REINER BROCKMANNI VÄRSSIDE VÄLTIMATUSEST*

MARJU LEPAJÕE

Mõeldes Reiner Brockmannile (28. IV / 8. V 1609 – 29. XI / 9. XII 1647) tema 400. sünniaastapäeva aastal, võib tõdeda, et luuletaja maine elu jäi küll lühikeseks ja ta luulepärand mahuks ühte „noore autori” vihku, ent dünaamilisemat surmajärgset elu oleks (Eesti tingimustes) raske soovida. Kui – samuti noorelt surnud – Martin Opitzi (1597–1639) surmajärgne kuulsus on kokku võetud sõnaga *vielangefochten* ‘paljuvaieldud, -rünnatud’ (Becker 1962: III), siis on see kohane ka Brockmanni puhul, kuigi Opitzi „vaieldavus” väljendub tõlgenduste külluses,¹ Brockmanni puhul vastupidi nende nappuses.

Pingel, mis seda postuumset dünaamikat üha tekitab, on vähemalt kaks poolt: 1) Brockmanni erakordselt auväärne positsioon esimeste säilinud trükitud eestikeelsete kunstluuletuste autorina; 2) nende luuletuste kord liiga kergesti, kord liiga raskesti mõistetav esteetika, mistõttu üldjuhul pigem kaheldakse nende kunstilises väärtuses. See vastuolu ilmneb omakorda pigem Brockmanni-alases uurimistöös kui Brockmanni tõlgendamises Eesti kirjandus- ja kultuuriloo üldkäsitlustes.

Järgnevalt püütakse selle dünaamika mõlemaid pooli (I) lühidalt iseloomustada viimase kümnemkonna aasta väljaannete ja sekundaarkirjanduse põhjal; (II) jõudes järeldusele, et konfliktsete hinnangute põhjus on ideedeajaloo ja hariduskontseptsioonide vähene arvestamine, visandada vastavad põhi-jooned (varasest humanismist Opitzini), mis peaksid näitama, et eestikeelse kunstluule sünd just sellel ajaperioodil ja selles hariduslikus situatsioonis oli teatavas mõttes vältimatu.

Heideldes Brockmanniga

Tänu Endel Priideli koostatud ainulaadsele dokumendile, detailsele Brockmanni bibliograafiale, mille ta on kokku pannud kui kronoloogilise „Brockmanni avastusloo” (Brockmann 2000: 18–24), on see vastuolude lainetus hästi jälgitav juba alates XVIII sajandist. Allikatega (kokku 113 nimetust) üksteise järel tutvudes ilmneb selgesti, et on kaks poolust: ühel süvenetakse järjest täpsemalt, antikvaari õrnuse ja kirega Brockmanni eluloolistesse faktidesse, leides üha uusi allikaid, neid registreerides ning ka kättesaadavaks tehes, ükskõik kui vaevanõudev see ka ei ole; teisel poolusel aga jätkuvad häirimatult üldsõnalised hinnangud Brockmanni kohast Eesti kirjandusloos, kordudes peaaegu muutumatult: nimelt, et see koht on üksnes formaalne.

* Uuringut on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuri-teooria Tippkeskus).

¹ Tõlgenduste kohta vt nt Garber 1976.

Esimene, faktograafiline pool, on jõudnud peaaegu eksemplarsete väljaannete ja uurimusteni. Eestis ei ole palju luuletajaid, kelle pärandi kokkukogumisele ja väljaandmisele pühendub terve töörühm ligi 14 aastat, kusjuures ilma finantstoetuseta, uurimuslikust huvist, vabast ajast, tõenäoliselt armastusest – ent just nii palju aastaid kulus Brockmanni „Teoste” väljaandmiseks alates Ain Kaalepi ideest ja esimestest ettevalmistustest kuni trükimiseni (1986–2000).²

On sümptomaatiline, et üsna lühikese aja järel pärast „Teoste” ilmumist leiti arhiividest kohe uusi trükiseid, mida oleks pidanud „Teostes” kasutama, ent seda on vist kogenud iga varasema perioodi uurija, et on allikaid, mis ei näita ennast enne, kui on hilja, siis aga ilmuvad isegi mitmekesi – allika-kihistus justkui elustub. 1) Läti Riiklikust Ajalooarhiivist ilmus välja Brockmanni 1639. aasta kõne „Discursus valedictorius” („Lahkumisarutlus”)³ rikkumata eksemplar („Teostes” on faksiimile ja tõlge tehtud siis ainsast teada olnud, kahjustada saanud eksemplarist Moskvast Vene Riiklikus Raamatukogus);⁴ 2) lisandus Brockmanni propemptikon Hartmann Gramannile (1635), millest on nüüdseks avaldatud eesti proosatõlge (Viiding 2005: 459–460); 3) kriitilist uustrukki ja tõlkimist ootab Brockmanni kreekakeelne luuletus „Cento ex Theocrito” („Cento Theokritose põhjal”, 1637), mille asendit Eesti XVII sajandi luulehierarhiates on püütud erialakirjanduses juba määratleda (O Dorpat 2007: 339, 379).

1993. aastal Osnabrückis – Brockmanni „Teoste” ettevalmistamisega samaaegselt – alustas Brockmanni ümbritsenud prosopograafilise võrgustiku täpsustamist Martin Klöker (Klöker 1993), kelle uurimustest on nüüdseks välja kasvanud asendamatu ja monumentaalne monograafia, mis on ühtlasi kasutatav teatmeteosena: „Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657)” (kaks köidet, kokku üle 1400 lk; Klöker 2005).⁵ Kindla ja põhjalikult väljatöötatud meetodi esindajana mõistab Klöker kirjanduselu sotsiaalajalooliselt kui kirjanduse produktsiooni, levi ja retseptiooni võrgustikku. Interpretatsioonil on selle meetodi puhul kindlad raamid: näiteks daktüli jõudmine Tallinna ei ole mitte niivõrd esteetiline seiklus, jambide ja trohheuste probleem, kuivõrd värsijala sotsiaalse kandja küsimus, kelleks on osutunud David Cunitz.

Biograafilise materjali kogumine ja intensiivne allikatega tegelemine peegeldub samas proportsioonis Euroopa kirjandusleksikonides. Kui Klaus Garberi leksikoniartikkel algab sõnadega „Brockmann ist vergessen” ega võta enda alla isegi tervet veergu (Garber 1989), siis tema õpilase M. Klökeri leksikoniartikkel u 20 aastat hiljem hõlmab juba üheksa veergu (tõsi, pisut erineva aspektiga leksikonis) ning unustust ei nimetata (Klöker 2007). Kuid Eesti enda teatmekirjandusest mingit arengut Brockmanni uurimisel välja lugeda on raske.

² Endel Priideli eessõnast „Teoste” nähtub, et raamatu käsikirja kokkupanemisel osales suuremal või vähemal määral 23 teadlast (Brockmann 2000: 29–30).

³ Vt Brockmann 2000: 219–259.

⁴ Trükise leidis Kristi Viiding, kes fikseeris täpselt Moskva eksemplari lakuunide sisu ja esitas vastavalt võimalikud parandused tõlkesse (vt Viiding, s. a.).

⁵ Teosest annab eesti keeles põhjaliku ülevaate Reimo 2006. Monograafia I köitest on Kristi Viidingul ettevalmistamisel väga oodatud eesti tõlge.

Vilets barokk

Imsselt just juhuluuleuurijate ennastunustav kolleksionäärihoiak, mis seni on domineerinud, ning sellega ühenduses vähene poeetikaanalüüs⁶ on põhjus, miks laia kandepinnaga uurimistöo ei jõua kolleegideni, kes püüavad mõtestada Eesti kirjandus- ja kultuurilugu tervikuna. Esimese eesti luuletajana on Brockmann luuleantoloogiates ja kirjandusõpikutes rahulikult koha sisse võtnud, elegantselt, ent selgitusteta nagu Oscar Wilde. Mahukamad käsitlused, mis võiksid pakkuda põhjendusi, miks just tema, miks just sel ajal ja miks selliste luuletustega, jätavad pigem mulje, et ta oleks võinud ka olemata olla, tema värsid on juhused, nali, mäng, harrastus, mida oleks saanud vältida.

Näiteks võib tuua kolm kõige esinduslikumat monograafiat viimasest aastakümnest:

1) seni uusim terviklik ülevaade „Eesti kirjanduslugu” loob Tallinna juhuluuletajatest mulje kui leigevõitu luuleringist, kelle harrastuse viljad olid baroksed; eestikeelsete luuletuste kirjutamiseks piisas põhimõtteliselt tutvumisest Martin Opitzi seisukohtadega ja teatavast edevusest (Annis, Epner, Järv, Olesk, Süvalep, Velsker 2001: 35–37);

2) Ilmar Talve „Eesti kultuurilugu” ei näita nähtust keerulisemas valguses, vaid resümeeerib: „Üldiselt on juhuluuletused liigitatud muulaste kunstiliselt väheväärtuslikeks katseteks, mis kuulusid ajale tüüpiliste kõrgema seisuse harrastuste hulka” (Talve 2004: 165); endiselt jääb mulje, et kõik selle perioodi luuletused on barokk, rahvuskeele kasutamine aga on moe küsimus (vrd Talve 2004: 163);

3) Cornelius Hasselblatti „Geschichte der estnischen Literatur” (Hasselblatt 2006) on erakordne saavutus, kuid XVII juhuluulest möödub ta peaaegu lennates, justkui ei oleks seal esteetiliste kausaalsuste jaoks midagi olulist.⁷ Küll aga on uudne Hasselblatti rõhutus, et puhtad aleksandriinid nõuavad hoolikat eeltööd.⁸

Võimalik, et see on ülekohtune, kuid uuemate käsitluste põhiprobleem – sõltumata ilmakaarest, kust nad pärinevad, – näib olevat liigne respekt akadeemilise „Eesti kirjanduse ajaloo” I köite (1965) suhtes ning Endel Nirgi „Eesti kirjanduse” populaarsus, mis muus osas on kindlasti õigustatud, ent XVII sajandi ilmaliku luule osas mitte (vt Nirk 1983: 29). Nirk lihtsalt tihendab 1965. aasta kirjandusajaloo hinnanguid, millest näiteid: „harrastuslikkus”, „harrastele määratud”, „pole alust kõnelda mingist originaalsusest”, „raugevad virvendused Saksamaalt”, „eeskuju aristokraatlikust baroksest luulest, mis [---] peegeldas parasiitlevate kihtide jõudeelu”, „tundevaene”, „ideetu” (Eesti kirjanduse ajalugu 1965: 161). Ei ole kindel, kui palju neist määratlus-

⁶ Mõni katse teemat sisse juhatada on siiski tehtud, vt Kaalep 1987; Brockmann 2000: 41–48; Lepajõe 1994, 2003.

⁷ Seda paistavad kinnitavat ka Hasselblatti napid sõnad tema hilisemas artiklis „Rahvuskultuuri paradoks ning eesti keele tähtsus”: „Eesti kirjanduse algus ei kujuta endast enam probleemi: loomulikult algab see Reiner Brockmanni juhuluule ning hernhuutlaste proosatekstidega” (Hasselblatt 2008: 13). Sellest näib piisavat.

⁸ Et Hasselblatti rõhutus on senise standardi seisukohalt niivõrd uudne, tsiteeritagu vastav lõik tervikuna: „Die Sauberkeit der Alexandriner und ihres weiblichen Reims ist bestechend und gleichzeitig ein überzeugendes Argument dafür, dass das Gedicht nicht ein achtlos dahin geworfener Versuch ist, sondern erst nach sorgfältigen Vorarbeiten entstanden sein kann” (Hasselblatt 2006: 120).

test oli kohustuslik ideoloogiline lisand, kui palju peatüki autori Villem Altkoa kui kirjandusteadlase seisukoht, ent neid korratakse sama intensiivselt Villem Altkoa ja Aino Valmeti antoloogia „17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule” eessõnas (Altkoa, Valmet 1973: 9–16). Nirk teravdab, teised jälle pehmenavad, perioodile eraldatav maht aina väheneb. Et allikaid ette ei võeta, on raske vältida suubumist sisutihjusse.⁹

Võõras esteetika

Miks jäädakse nii rahulikult vanade autoriteetide juurde ega pingutata Brockmanni luule sidumisega kirjanduslukku? Miks ei teostata seda, mille vajadust mitmed kirjandusteadlased pidevalt rõhutavad? On vaja uurida „üldist poeetilist kultuuri, mille sees eestikeelne juhuluule oli obligatoorne” (Olesk 2008: 163 – vastava artikli esmatrükk ilmunud juba 1983 –, vrd ka Kaalep 1987; Lukas 2008).

Juhuluule esteetika lähtub kusagilt mujalt, on võõras. Mis on siis oma? Selle on täpselt sõnastanud Andres Ehin: „Eesti lüürika suure kolmainsuse moodustavad tühjus, vaikus ja varjud” (Ehin 2009: 3) ning vastava esteetika luuleraamatuid ilmub Eestis aastas sadakond (Rooste 2009). Et see kolmainsus saavutaks aga täiusliku sisu, peab tal olema mõtteline vastand. Nii puhast ja sama produktiivset vastandit nagu XVII sajandi juhuluule oleks praegusele luulele raske leida.

Tollased luuletused näivad kord primitiivsed, kord mõttetult keerulised. Kust otsida terviksüsteemi, milles neid vaadelda? Kindlasti esmalt luulest kui tervikust, keelteüleselt. Eestis on tehtud juba mõnda aega märkimisväärseid katseid kirjeldada ja analüüsida Tartu ülikoolis kirjutatud XVII sajandi ladin- ja kreeka keelse luule poeetikat. Välja on antud maailma mastaabiski esinduslik luuleantoloogia „O Dorpat, urbs addictissima Musis...” (O Dorpat 2007) koos põhjalike poeetikaalaste kommentaaridega. Ilmunud on rida käsitlusi, mis täiendavad seda detailanalüüsides.¹⁰

Teoreetiliselt ja statistiliselt kõige kandvama ülevaate Eesti mitmekeelse juhuluule poeetilisest printsiipidest saab huviline praegu Kristi Viidingu artiklist „The Literary Background of Early Estonian Secular Writing. The Current Situation and Future Perspectives in Research” (Viiding 2008). Artikkel on monograafiliselt terviklik ja näitab hästi, millised on need ideeliinid, mis edaspidi veelgi põhjalikumat avamist vajaksid. Näiteks rõhutatakse Eestis järgitud juhuluulepraktika puhul kolme olulist aspekti: 1) luule kirjutamisel järgiti retoorika reegleid; 2) eeskujuks seati antiikluule, mida püüti kõigekülgselt jäljendada ja ületada; 3) paganliku antiigi ideid ja motiive põimiti kristlikega (Viiding 2008: 150).

Iga aspektiga eraldivõetuna tuleb nõustuda. Ent kuidas neid ühendada nii, et nad ei läheks omavahel vastuollu? Kui eeskujuna näiteks Horatius, kelle luules on väga raske retoorikat näha – meetrumisse pandud proosana oleks

⁹ Nii juhtuski näiteks „Eesti Entsüklopeedia” 12. köites (2003) märksõnaga *juhuluule*, mille põhjalikku analüüsi vt Viiding 2004.

¹⁰ Vt nt Lill 2000 (sisaldab muuhulgas eksemplaarselt tervikliku ühe luuletuse analüüsi); Lill 2003; Viiding 2002, 2005; Lepajõe 2007 on püüdnud kirjeldada üldisemat poeetilist mentaliteeti.

teda isegi ebalooslik käsitleda –, siis kuidas jäljendada teda ja järgida ühtlasi retoorika reegleid? Ja kas on üldse võimalik, et luule on meetrumisse pandud proosa? Kas vabavärsi teevad ainult pausid? Kui Vergiliuse värsid panna ritta, värsivahed kustutada, kas siis saab hea kõne? Kas tekib sama sõnajärg nagu Cicerol? Miks see kindla süsteemiga ideaalsus, mis igast luuletusest vastu vaatab, ei too tegelikult üldse meelde Horatiust ega teisi antiikautoreid, kuigi sõnad on tõesti seal, vaid ikka hoopis keskaja õukondlikku luulet, kuigi meetrumid on teised?¹¹ Kas nad ise ikka üldse aru said, mida nad jäljendada soovisid, kui produtseerisid edasi keskaja ilumõistet? Miks seda kõike üldse vaja oli, kui võiks minna lihtsalt jahile, s.t valida teine harrastus, sama praktiline, seltskondlik? Ainult „barokk” jääks puudu?

Kus on ideed, mis ühendaksid võimalikke vastuolusid? Tegevusetute inimeste jõudeaja rohkuses, kes lihtsalt ei tea, mida teha? Peeter Olesk on viidanud, et võti võiks peituda haridusekäsituses (Olesk 2008: 163), ja uuringud toetavad seda igakülgset. Ent miks on luulel selline positsioon hariduses, nõuab eraldi vaatlust. Järgnevalt püütakse skitseerida paari põhijoont humanismiperioodi inimese-, keele- ja luulekäsituses, et näidata: just nimelt seal peitub alus, miks eestikeelne kunstluule tõesti ühel hetkel osutus obligatoorseks (Oleski määratluses), kusjuures reformatsioonil on üksnes teatud toetav roll.

Keelest ja luulest humanismis

Selline üldistav skits saab olla ainult väga pindmine. Kahtlemata on vastavate arusaamade kohta kirjutatud terved raamatukogud, ent allpool loobutakse võimalikest rohketest viidetest ja püütakse püsida põhiliselt allikate ja mõne olulisema käsiraamatu juures, sest just allikate ja mitte sekundaarkirjanduse lugemine on andnud veendumuse, et järgnev mõttejoon mõödust luuleni võiks olla tõenäoline, kuigi isegi mahukamad juhuluulekäsitlused ei pea seda vajalikuks esitada.

Mõõt. On triviaalsus, et renessansihumanismis muutus inimene väärtuseks iseeneses ja antiiktekstide juurde tagasipöördumine oli selles muudatuses põhimõttelise mõjuga (piisab Rudolph Agricola (1444–1485) elukäigu meenutamise): inimene ei olnud antiigi vaimustavas kirjalikus pärandis määratletud metafüüsilise lunastusvajaduse, vaid mõõdu kaudu, mis on inimesele loomu poolest antud, aga mille mõistmise ja teostamiseni nii vaimses kui ka füüsilises elus ta peab jõudma alles elu jooksul. Seesama antiigi mõõt väljendus renessansihumanistide jaoks isegi antiigi „populaarfilosoofias”, kesktees: ei jäädud ühe koolkonna arusaamade juurde, vaid jäädi koolkondade vahele: ühel pool akadeemikute skepsis, teisel platoonikute idealism, kolmandal epikuurlaste nauding, neljandal stoikute enesedistsiplineerimine kõiksuse kooskõla järgi (Kühlmann 1996: 155).

Mõõt juurdub mõtlemises, seesmises inimeses, teostub otsustusvõimes ja väljendub keeles, suutlikkuses talitseda nii oma hinge kui keha. Ilus inimene on talitsetud inimene. Seda võib väljendada ka teisiti: inimese nelja põhivõime abil, mille määratles Platon ning mille üle antiigi ja keskaja filosoofia arutlema jäigi. Varasemate humanistide haridusfilosoofias, mille iseloomuli-

¹¹ Vrd nt keskaja luule üldist iseloomustust: Bumke 1987.

kumaid väljendusi on Erasmuse (u 1467–1536) „Institutio principis christiani” („Kristliku valitseja õpetamine”, 1516), asetub Platoni nelja vooruse kõrvale (arukus, õiglus, mehisus ja mõõdukus) viiendana *studium commodi publici* ‘püüd ühise, s.t riikliku, ühiskondliku hüve poole’ (vrd Erasmus [1516]: I, 2). See peaks otsustuste tegemisel asetuma alati esimeseks. Ent lisaks sellele seab haritud, tark ja õiglane valitseja enesele vähemalt 50 piirangut (Erasmus [1516]: I, 70). Ideaalse valitseja eluprintsiibid langevad suurel määral praktikas kokku mungaelu printsiipidega.

Välised piirangud aitavad mõjule pääseda seesmisel inimesel, sest sinna on kätketud kooskõla kõiksusega. Kas seesmine inimene tegelikkuses kooskõlani jõuab, sõltub haridusest, sest inimene suudab küll aru saada, mis on hüve, aga sellest hoolimata kaldub enamik surelikest halva poole,¹² kuid haridusega saab seda suunata.

Keel. Selge ja täpne mõtlemine nõuab selget keelt ja täpset väljendust ning vastupidi: hea kõne ei saa lähtuda segastest mõtetest. Halb, segane kõne nüristab tõetaju ja on samavõrd eemaletõukav, kui ilu on ligitõmbav. Inimese keel ei saa oma loomuse tõttu jõuda matemaatilisuseni, aga ta saab jõuda proportsiooni, rütmi ja heakõlani, mis ideed võimalikult täpselt edasi annaksid.

Retoorika on selle mõõduandmise ja talitsemise iseloomulik mudel. See algab *inventio*’st, ‘leidmisest’, s.o motiivi või probleemi leidmisest mingis aineses endas, mis oleks aine seisukohalt loomulik. Järgneb *dispositio* ‘korrastamine’; motiivi või argumendi seesmiste komponentide eraldamine ja neile kindla korra andmine, argumendi ülesehitamine teatud eesmärgi silmas pidades. Siis tuleb *elocutio* ‘sõnalise vormi andmine; stiili ja võtete valik’ (vrd Viiding 2008: 150).

Luule ei ole sama mis retoorika, aga ta on retoorikale erakordne õppevahend, sest õnnestunud luuletusel on *inventio* tabanud olemusliku motiivi, *dispositio* on andnud mõjuva detailide järjestuse ning *elocutio* on selitanud täpsed sõnad. Tulemus on tervik, mis on rohkem kui osad ja mille väärtus on temas endas.

Elav eeskuju. On paradoksaalne, et head kõnet ei saa õppida abstraktselt, kuigi õige mõõt peaks olema edasiantav ka kirjas või vormelites. Reegleid võib lugeda kordi, aga kui ei näe inimest, kes kõnekunsti valdaks, siis on heaks kõnemeheks õppida väga raske. Inimlik mõõt on edasiantav eelkõige elavas loomes. Antiikaja kõnemeeste lugemine on koolituse alus, aga seda tuleb teha elavas situatsioonis: mitte ainult lugeda ja pähe õppida, vaid uuesti esitada, taastada elav situatsioon ning vajadusel ümber vormida. Mida suurem on eruditsioon, seda sujuvam on tulemus. Ka luuletamist võiks kirjeldada reeglite kaudu, ent õpetlikum on neid pähe ja tundma õppida ning loovalt kasutada parimaid meistreid. Niisamuti on eetilist otsustusvõimet, moraalfilosoofiat viljakam õppida elulistest situatsioonidest, mille jaoks antiigi ajalookirjandus pakub suures kontsentratsioonis näiteid: mida püüelda, millest hoiduda.

Need ideaalid on sõnakesksed. Et nad on ligipäätavad eeskätt ladina keele kaudu, siis peaks haridus olema enesestmõistetavalt ladina keeles. Suutlikkuse sihiks jääb siiski kreeka keelne haridus, sest kreeka kirjandusli-

¹² Vrd Erasmus [1516]: I, 10: „... *pleraque mortalium ingenia vergant in malum...*” ’suuremal osal surelikest kaldub loomupärane vaimne hoiak halva poole’.

kus pärandis leiab inimene veel täiuslikuma mõtlemise ja keelelise väljenduse sümbioosi.

Keskajaga võrreldes ei olnud need seisukohad ju mitte kõiges uuenduslikud. Mäletatavasti äratasid esimesed ülikoolid Euroopas, *studium generale*'d Pariisis, Bolognas ja Oxfordis, erakordset austust just sellega, et nad ei taganud mingit ainelist kasu (Hammerstein 2003: 2). Hariduse mõte on temas eneses. Kuid Agricola ja Erasmus intensiivistasid selles üht liini: ainult haritud inimene on inimene. Hariduse keskmes peavad olema just kõnekunst, luule ja ajalugu ning mitte ainult ülikoolides, vaid ka aadli puhul: kuningad ja keisrid, kõik head valitsejad, vajavat just nimelt seda.

Erasmuse teosed ja tegevus tõstsid tähelepanuväärsel moel uuesti au sisse õpetaja ameti. Oma kirjutistes veenab ta väga efektselt, et elus pole tegelikult midagi olulisemat, kui oma lapsele õige õpetaja valimine (vrd Erasmus [1516]: *passim*). „Ei ole inimest, keda ei saaks halva haridusega ära rikuda” (Erasmus [1516]: I, 10). Uuele tasemele tõusis õppekirjandus: metoodikas, sisus, haardes, viimistletuses. Hüppeliselt arenes filoloogiline kultuur, sest õige õppimine nõuab „võltsimata” antiikallikate hoolikalt ettevalmistatud uustrükke, rääkimata tekstikriitiliselt läbitöötatud ja eksemplaarselt väljaantud Uuest Testamendist. Puhtad tekstid puhastavad mõtlemist. Erasmuselt pärineb tõenäoliselt ka *nobilitas litteraria*, „haridusaadli” idee (vrd Erasmus [1516]: I, 27), millest kõneldi sel perioodil vist kõikide uute ülikoolide asutamise juures ja mis Eestis kandis head vilja Tartu ülikooli asutaja Johan Skytte läbi (vrd O Dorpat 2007: 317).

Kuidas Erasmusel hariduslikku mentaliteeti muuta õnnestus, kas oli põhjus tema õpperaamatute vaimukuses, tema edukas õpetajategevuses, uute ideede andekas sobitamises vanasse vormi, see jääb vastusetaks, kuid mentaliteeti õnnestus tõepoolest muuta. „Institutio” sai kiirelt üheks mõjukamaks aadlihariduse käsiraamatuks (Hammerstein 2003: 106). Just aadli hoiak aitas reformatsiooni järel Philipp Melanchthoni uutel hariduspoliitilistel ideedel praktikas teostuda (vt lk 767).

Luther

Martin Lutheris (1483–1546) ilmneb eriti selgesti ambivalents, mis on kätke tud humanismi ideaali: ideaaliga tegelemine nõuab üht keelt, tunnetus võib nõuda teist keelt. Ühest küljest jätkas ta humanistide vaadete teostamist praktikas, pöördudes tagasi algallikate juurde, Piibli algteksti juurde, ning pidas väga oluliseks jutlustajate filoloogilis-akadeemilist ettevalmistust. Teisest küljest teostas Luther *inventio* paratamatu tagajärje: tunnetus, usu sügavaimad tõed nõuavad emakeelt, usuõpetust peab saama emakeeles ja Piibel peab inimeseni jõudma emakeeles.

Lutheri suhtumist keelde on palju käsitletud,¹³ vähem aga kogu tema hariduskäsitlust, mis seda suhtumist on kujundanud. Teema seisukohalt tuleb põhjalikumalt refereerida dokumenti, mida käsitletakse Lutheri programmi lise kirjutisena – tema läkitust „An die Ratsherrn aller Städte deutsches Lands, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen” („Saksamaa

¹³ Uuematest monograafiatest on väga terviklik Beutel 2006.

kõigi linnade raehärradele, et nad kristlikke koole asutaksid ja ülal peaksid"; 1524 = Luther 1950).

Läkitus on kirjutatud olukorras, kus usupuhastusliikumine on viinud kloostris- ja toomkoolide kiratsemise ja sulgemiseni, ent uusi koole ei avata, sest valitsejad, kelle kohus see on, ei mõista koolihariduse tähtsust, arvates, et piisab sellest, kui inimene õpib ära mõne leivaameti ja suudab Piiblit saksa keeles lugeda. Olukorra tegelik põhjus on ehk hullempi: ükskõiksus oma kogukonna laste hingeõnnistuse suhtes.

Lutheri arvates on ainult hea, et vana koolisüsteem laguneb, sest kloostrid muutusid kuradi kantsideks ja on „ynn eynen andern verdampften brauch verkeret"¹⁴ (Luther 1950: 459). Haridus, mis kloostris saadi, oli viljatu: „Eyn knabe zwentzig oder dreyssig iar hat vber dem Donat vnd Alexander gelernt / vnd dennoch nichts gelernt"¹⁵ (Luther 1950: 458). Õpetajad, kes seal on, „viel Doctores / Predicatores / Magistros / Pfaffen / vnd Müniche / das ist / grosse / grobe / fette esel"¹⁶ (Luther 1950: 461), ei ole õpetanud midagi head, vaid teinud veel pimedamaks ja rumalamaks ning on tasuks ära söönud kõik meie vara, kogunud kloostritesse „des drecks vnd mistes yhrer vnflätigen giftigen bücher [---] / ia alle winckel voll"¹⁷ (Luther 1950: 462), sisutühjade *catholicon*'ide, floristide, modernistide, neetud munkade ja sofistide sõnnikut (Luther 1950: 463) – mis on kuradist (Luther 1950: 461). Ainult häbiväärset patuelu elatakse seal, millega õilis noorsugu on ära rikutud (Luther 1950: 445). Inimesed on saanud loomadeks ja loomuliku mõistuse täiesti kaotanud (Luther 1950: 451).

Et vanad koolid ei kõlba kuskile, ei tähenda, et noorsoo võiks nüüd hariduseta jätta. Mitte harida lapsi on kuradi sisendus! Rikkunud noorsoo kloostris, läheb ta nüüd teise äärmusse ega lase üldse midagi õppida. Kes jumalasõna ei tunne ega oska teisi õpetada, on kerge saak ja kurat saab rahulisti maailma enda valdusse, sest ta toimib nii vaikselt, et keegi ei märka ja ei oska abinõusid enne tarvitusele võtta, kui kahju on juba sündinud (Luther 1950: 444).

Õpetada on vaja selleks, et maailm oleks meie läbi parem (Luther 1950: 460). Haridus on pääste ja õndsuse küsimus (Luther 1950: 443). Inimene peab õppima, et ta räägiks mõistusega (vrd 1Kr 14,19). Õpetada lapsi on vanemate kohus (vrd Ps 78). Isegi Saalomon tegeles noorte kasvatamisega, pannes kokku Õpetussõnad (Luther 1950: 459). Ühes rooma sõjasulases on hariduse tõttu rohkem tarkust kui kõigis saksa piiskoppides, pappides ja munkades kokku (Luther 1950: 448). Ainult meie, sakslased, ei hooli sellest ning peame olema ja jääma mõistusetu loomadeks, nagu ümberkaudsetes maades meid teenitult kutsutakse (Luther 1950: 449).

Luther kasutab oma läkituses sõna *haridus* nii, nagu oleks selle sisu kõigile selge. Kirjutise käigus ilmneb, et mõiste hõlmab keeli (ladina, kreeka, heebrea), ajalugu ja luulet nagu Erasmuselgi.

¹⁴ 'äraspidisel tarvitusel ühel teisel neetud viisil' (sks).

¹⁵ 'Poiss on kaksikümmend-kolmkümmend aastat Donatuse ja Alexandri taga õppinud ja pole sellele vaatamata ikka mitte midagi õppinud' (sks). (Aelius Donatuse „Ars grammatica” (IV saj) ja Alexander de Villa Dei „Doctrinale” (XIII saj I p) olid keskaja kõige levinumad ladina keele õpikud.)

¹⁶ 'hulk doktoreid, jutlustajaid, magistreid, pappe ja munki, s.t suuri, labaseid, pakse eesleid' (sks).

¹⁷ 'oma roojaste, mürgiste raamatute sitta ja sõnnikut [---], mida kõik nurgad on täis' (sks).

Keeled on esmalt väärtus iseeneses, sest nad on Jumala kingitus (Luther 1950: 450). „Keeled on noatuped, millesse on torgatud vaimu noad” (Luther 1950: 451). Ei ole tähtsusetu, et evangeelium on inimeste juurde tulnud erinevate keelte kaudu. „Seal, kus osatakse keeli, toovad nad endaga kaasa sellise valguse ja teevad nii suuri asju, et kogu ilm imestab” (Luther 1950: 452).

Heebrea, kreeka ja ladina keelt peab õppima, et õppida Jumala sõna selle kõige puhtamal kujul ja arendada otsustusvõimet. Isegi kirikuisad, nt Augustinus, eksivad Piibli seletamisel, kui ei ole piisavat keeleoskust ja puhtaid tekste, „nad kobavad nagu pimedad seinad” (Luther 1950: 453). Kes oskab algkeeli, ei sõltu eksinutest – tema usk on puhtam (Luther 1950: 452). Kui jutlustaja oskab keeli, „da gehet es frisch vnd starck [---] vnd findet sich der glaube ymer new”,¹⁸ kui aga keeli ei osata, on jutlus „väsitav, tüütav ja kukutakse maha” (Luther 1950: 455). „Kus vanad keeled ei püsi, seal käib lõpuks alla ka evangeelium” (Luther 1950: 452).

Ajaloo õppimise mõte on otsustusvõime arendamine. See aitab mõista, mis mõjutab ajaloo kulgu, ning lühikese ajaga saab õppida palju elutarkust, kuidas ühes või teises olukorras toimida. Iseenda kogemuste peale kuluks liiga palju aega ja me võiksime kogu elu kõike mõtlematult teha (Luther 1950: 457).

Luule tähtsuse suhtes Luther nii selgelt ei väljendu. Küll aga kahetseb ta, et on pidanud luule ja ajaloolaste lugemise asemel *teuffels dreck*¹⁹ lugema – filosoofe (s.o Aristotelest) ja sofiste (s.o skolastikuid) –, mis on olnud suur vaev ja kahju (Luther 1950: 458). Kui Luther läkituse lõpuosas kirjeldab, millisest kirjandusest tema arvates võiks koosneda hea raamatukogu, siis seal asetub luule pigem kreeka ja ladina keele maitse kujundamise teenistusse (Luther 1950: 462–463).

Luther on kindel, et Saksamaal on hetkel häid õpetajaid (Luther 1950: 445) ja et noortele, nii poistele kui ka tüdrukutele, piisaks niisugusteks õpinguteks 1–2 tunnist päevas (Luther 1950: 458), kui ei taheta neid kauemaks kodust ära lasta. Raha ei saa koolide asutamisel probleem olla: kui iga aasta kulutatakse nii suuri summasid relvadele, teedehitusele, sildadele, tammidetele, senini ka indulgentsidele, missadele, kerjasmunkadele jne, siis peaks raha igal juhul jätkuma ka 1–2 hea koolmeistri palkamiseks (Luther 1950: 445). „Wir sind allzu lange gnug deutsche bestien gewesen”²⁰ (Luther 1950: 459).

Lutheri programmilisest läkitusest on ilmne, et tema haridusekäsitlus langeb kokku varasemate humanistide omaga. Haridus (keeled, ajalugu ja luule) on see, mis eristab inimest loomast, ning tal on väärtus iseeneses, ent ta on möödapääsmatult vajalik ka jumalasõna tundmaõppimiseks.

¹⁸ 'siis on tema kõnel värskus ja jõud [---] ja usk on alati uus' (sks). Luther lisab võrdluseks: „Ta on otsekui puu, mis on istutatud veeojade äärde [---] ja mille lehed ei närtsi” (Ps 1,3).

¹⁹ 'kuradi paska' (sks).

²⁰ 'Me oleme piisavalt kaua olnud saksa metsatõprad' (sks).

Melanchthon

Et vajalik reformatsioon ka Saksamaa kooli- ja ülikoolihariduses – nii uskumatu kui see ka ei ole – tõesti teostus, on suurel määral Philipp Melanchthoni (1497–1560) teene. Olles küll ametis Wittenbergi ülikooli kreeka keele professorina, aitas ta nõu ja jõuga kaasa suure hulga uute protestantlike gümnaasiumide rajamisel ning ülikoolide filosoofiateaduskondade õppekavade ümbertöötamisel nii sisuliselt kui ka meetodiliselt, pälvides oma erakordsete teenete eest austava hüüdnime *praeceptor Germaniae*.²¹

Lähtudes üsna laialt sõnastatud printsiibist, et keel on iga suguse teadmise vundament, ehitusid uued õppekavad väga selgelt üles *ratio* ja *oratio* meetodilisele koolitamisele, mille siht oli *sapiens et eloquens pietas* ('tark ja kõneosav vagadus'; Hammerstein 2003: 18). Ainete sisus pidi tekkima teatav entsüklopeedia sõna-, kõlblus-, ajaloo- ja loodusteadusest, mida käsitleti ühe dialektilise meetodi järgi. Just loogika, *resp. dialektika* oli ühendav meetod, mille konkreetse vormi Melanchthon välja töötas ja mida varasemate humanistide juures sellisel kujul ei esine.

Sihtideni jõudmiseks määratleti evangeelsetes koolikorraldustes väga täpselt nii õpieesmärgid kui teemad, tekstid, eksaminõuded, karistused jne.²² Selgemat väljendust mõõduteadvusele oleks raske tahta.

Scaliger

Selgete ideaalide järgi 1520. aastatel kavandatud protestantliku gümnaasiumi ja ülikooli vorm stabiliseerus sajandi keskpaigaks. Umbes samal ajal, 1561. aastal ilmus mõjukamaid humanismiperioodi normatiivseid luulekäsi-raamatuid – Julius Caesar Scaligeri „Poetices libri septem” („Seitse raamatut poetikast”).

Scaligeri väga mahukas „Poetika” käsitles luulet hõlmavalt: ideedest häälikuteni ja värsjalast kõikvõimalike meetrumiteni, võttes kokku, millist luulet üldse kirjutatud on ning mida ja kuidas jäljendada. Ta andis ideaalidele peaaegu mõõdetava sisu, võimaldades lugejal tunda, et suurimgi luule on õpitav. See võiks olla seotud renessansi luuleteoreetikute ideaaliga, et poet on justkui teine jumal: nii nagu Jumala loomisviisi kohta on öeldud (Saalomoni Tarkuseraamat 11: 20: *omnia mensura et numero et pondere disposuisti* 'oled kõik korraldanud mõõdu ja arvu ja kaalu järgi'), nii korrastab ka luuletaja, astudes inimese ja Jumala vahele, seda, mis on inimese ümber ja tema sees: paneb luuletuse kokku ühelt poolt silpide mõõdu järgi, teiselt poolt mõtete ja tunnete vaimse-hingelise kaalu järgi (Lieberg 1989: 122–123).

Just see, et Scaligeri „Poetika” oli erakordne praktiline abivahend, võib olla üks mõjuvamaid põhjusi, miks juhuluulest kadus aegamööda peaaegu iga-sugune isiklik element ning selle elukaugus oli lausa täiuslik.

²¹ 'Saksamaa õpetaja' (lad k). Esmast ülevaadet Melanchthoni erakordse haardega tegevusest pakuvad Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte 1996 ja Hammerstein 2003; eesti keeles Petti 1998.

²² Kui täpselt olid õppekavad proportsioneeritud ja välja mõõdetud (kuni kellaaegadeni), kajastub hästi nt isegi sajand hiljem Tartu ülikooli (*Academia Gustaviana*) põhikirjas, vt XVIII ptk „Loengutest üldiselt ja ainete kaupa” (Constitutiones 1997: 55–63).

Scaligeri autoriteet on selgesti Aristoteles. Üsna „Poeetika” algul (I, 1) kor-
dab ta Aristotelese põhimõttelist liigitust, kelle järgi „luuletaja ülesandeks
pole kõnelda mitte sellest, mis toimus, vaid sellest, mis võib toimuda ja on või-
malik ka tõenäolisusele või paratamatusele vastavalt. Sest ajaloolane ja luu-
letaja [---] [*scil. erinevad*] selle poolest, et üks kõneleb toimunust, teine aga
sellest, mis võib toimuda. Seetõttu on luule filosoofilisem ja tõsisem kui aja-
lugu: kõneleb ju luule rohkem üldisest, ajalugu aga üksikust” (Aristoteles, *Poe-
tica*, 1451 a36–b5 = Aristoteles 2003: 29).

Aristotelese induktiivne üldistus võetakse kooli luuleharjutustes ja hiljem
juhuluules justkui metoodiliseks juhiseks ning pingutused keskendataksegi
kohe sellele, mis võiks või peaks olema, s.t filosoofilisemale, tõsisemale, selle
asemel et kirjutada sellest, mis on – milleks sellele aega raisata?! Tekib kum-
mastunud, juba kunagi kasutatud sõnadest, fraasidest kokku põimitud,
ühtaegu väga detailne ja samas abstraktne ajatu luule, millega saab kontakti
eelkõige publik, kes neidsamu sõnu ja fraase on lugenud, tunneb ära, mõis-
tab eristada ja nautida teravmeelsust. Põhimõtteliselt luuletatakse ülevusest
kui sellisest, kohtumisest kui sellisest, lahkumisest kui sellisest, sünnipäevast
või matusest kui sellisest.

Niisugune luulemäng võiks olla huvitav lõpmatult, aga oli lõplikult. Mõõ-
detud ideaalide atraktiivsus tendeerib olema ajutine. Selgetele ideaalidele
üles ehitatud ladinakeelne haridussüsteem oleks võinud jätkata lõpmatult, ent
sama idee, millest ideaalid lähtusid, tekitas uued ideaalid. Uuele suunav jõud
oli ka näiteks sellistel, esmalt poeetika valdkonda kuuluvatel arusaamadatel
nagu *variatio* 'mitmekesisus', mis liikus kõikidesse valdkondadesse nagu
Jumala õnnistus kõiges olevas ja sellisena absoluutne väärtus: *variatio*'st
tuleb õppida Jumala loometöö mõtet. Ülistused *variatio*'le ilmuvad igat liiki
tekstidesse²³ ning muuhulgas andis see väga jõulise impulsi loodusteaduste
arengule.

Ratichius

Alates XVII sajandi esimesest kolmandikust kasvas vastuseis ladina keele
valitsemisele, „verbaalõpetusele”, akadeemilis-õpetatud reservaadile (Kühl-
mann 1996: 172). Liikumine emakeelse sõnakunsti eest järgnes peaaegu kohe.

Saksamaal muutus kiirelt populaarseks nn „reaalpedagoogika” (vastandu-
ses „verbaalõpetusele”) ja selle teoreetik Wolfgang Ratichius (Ratke, 1571–
1635). Sama veenvalt nagu sajand varem Luther, propageeris ta oma refor-
miprojektides 1612 ja 1614, et nüüd on rahvuslikust seisukohast hädavajalik,
et kõike õpitaks kergemini: nii heebrea, kreeka, ladina, ülemsaksa kui ka üld-
se kõiki keeli, et saaks põhjalikult tundma õppida ja levitada kõiki kunste ja
teadusi. Selleks on vajalik saksa õppekeelele üleminek, sest siis oleks kõiki
distsipliine võimalik õppida palju kergemalt, mugavamalt, õigemini, täieliku-
malt ja põhjalikumalt. Seeläbi ei edeneks üksnes saksa keel ja rahvas, vaid
ka kunstid ja teadused (Kühlmann 1996: 178). Saksa keel on uus „võltsima-
tu” tunnetusallikas, nii nagu kõik keeled, mis on Jumala ees võrdsed.

Ajalugu näitab, et Ratichiuse seisukohad olid õiged: emakeelele üleminek
ei toimunud akadeemilises elus küll väga kiiresti, aga potentsiaal, mis sellest

²³ Vrd nt Olearius 1996: 1–2; Brockmann 2000: 247.

peagi vallandus, saksa teaduse ja filosoofia plahvatuslik areng ja mõju järgmistel sajanditel, on ju teada. Siiski – ilma eelneva „ladina ajajärguta”, igakülgse mõtlemiskoolituseeta, mis siiani kumab läbi saksa teaduskeele süntaksis ja mõistestikis, oleks see vaevalt olnud nii jõuline. Aga et tunnetus nõuab emakeelt, seda oleks paremini tõestada raske.

Kaasajal tugines Ratichiuse ja tema mõttekaaslaste autoriteet suurel määral sellele, et nad rõhutasid oma lähtumist Martin Lutheri ideedest. Kuna Lutheri seisukoht on, et kooliharidusest ei tohi kedagi ilma jätta, siis peab järelikult kogu õpetus toimuma emakeeles. Kui see on alusena olemas, siis on võimalik ka teiste keeltega viljakalt tegeleda.

Ratichiuse õpetuse tutvustust e ülistust anti välja koos Lutheri läkitusega, enamgi veel, selle lisana, „Nachricht'ina” (1614), jättes mulje, et tekstid kuuluvadki kokku. Ratichiuse tutvustaja Christoph Helwig (Helvicus) kasutab samu argumente, mida Luther kloostrikoolide puhul: senise kooli suurim häda tuleneb „vanast, halvast, rõõmutust, kurnavast, valest ja kõlbmatust õpetusviisist”. Tuleb kasutada ainsat õiget õpetamismeetodit, *Herr* Ratichiuse „Lehrkunst'i” (Overhoff 2007: 129–130).

Osava levitamise tõttu, mille alusideed võis tõesti Lutherilt välja lugeda, pidaski avalikkus Ratichiuse õppemeetodit luterlikuks ning see tegi tee lahti kogu luterlikku Euroopasse. 1620. aastatel võib jälgida emakeelse õppekirjanduse ettevalmistamist, 1630. aastatel emakeelse alghariduse sisseviimist.

Opitz

Martin Opitzi esimene uue saksa kunstluule manifest „Aristarchus sive de contemptu linguae Teutonicae” („Aristarchos ehk saksa keele põlgusest”) ilmus 1617, saksakeelse luule käsiraamat „Buch von der Deutschen Poeterey” 1624.

„Aristarchoses” avaldab Opitz veendumist, toetudes Tacituse „Germaniaele”, et saksa keel on „puhas”, „segamata ja võltsimata”. See puhtus on kooskõlas sakslase „truuduse ja lihtsusega” ja seetõttu tuleb harida oma keelt, sest luule, mida selles keeles kirjutatakse, on suur. Kes põlgab saksa keelt ja kirjandust, põlgab iseennast (Kühlmann 1996: 174).

Opitz oli eetikaprofessori ja luuletaja Caspar Dornau õpilane, kes seadis oma kirjutistes ideaaliks vormide valitsemise, mõõdu nii välises kui ka sisesises elus: välimus, käitumine, žestid ja keel peavad pakkuma täiuslikku harmooniat (Kühlmann 1996: 173). Inimeses peab kõik olema esteetiline.

Käsiraamatus „Buch von der Deutschen Poeterey” võibki leida elegantse saksa stiili liigid, teooria ning praktilised juhatused koos näidetega, kusjuures autoriteedina on rõhutatult nimetatud Scaligeri. Saksakeelse luule mõte on temas endas, aga et luule mõjub inimese peale, on poeedil vastutus mõjuda kõlbeliselt ja tsiviliseerivalt: et inimesel oleks „parem elu”.

Senise luulekeskse hariduse tagajärjed ilmnevad Opitzil kujukalt: „Ühtegi raamatut, pulma ega matust ei tehta meieta [*scil.* poetideta]; ja justkui keegi ei saaks üksinda surra, maetakse meie luuletused koos nendega. Meid tahetakse iga kausi ja kannu peale...” (Opitz 1962: 11). Iga sündmus nõuab luulet. Totratel palvetel ei ole lõppu. On kaks võimalust: kas minna tülli või rikkuda luule ära?

Opitzi arvates võiks lahendus olla kindlate vormide valimine. Ta järgib Scaligeri reeglit, et luule ei kirjelda, kuidas on, vaid kuidas saab olla või peab olema (mitte kuidas pulmad või matused on, vaid kuidas nad peavad olema). Kriteeriumid, millega hinnati ladina luulet (vt Viiding 2008: 150), kantakse üle saksa luulele.

Opitzi poeetika mõjujõud peitus olulisel määral selgetes ja lihtsates printsiipides, mis olid tuttavad humanistlikust luulest, aga nüüd lühemalt esitatud, samuti julguses rõhutada eripära: ei maksa saksa luules järgida ladina luule kvantitatiivset külge, luule peab esile tooma keele loomuliku süntaksi ilu. On ainult jamb ja trohheus. Aleksandriini puhul muutub lähedus loomulikule keelele küll ohtlikuks, aga tehniliste võtetega saab labasust vältida, nt nii, et lauselõpp ei langeks värsilõppu, vaid tsesuuri ette, nihestades lause suhet stroofi. Opitz annab veel selged juhised lõppriimi jaoks ega nõua ülemäärast *variatio*'t, mis võiks eeskätt barokile ju meeldida. Maitse harjutamiseks soovib ta pidevalt tõlkida kreeka ja ladina poete.

Opitzi populaarsuse hehtilisest tõusust annavad tunnistust kordustrukid: pärast esimest trükki 1624 oli paus kuni 1634. aastani, mil ilmus järjest kolm trükki, seejärel 1635, 1638, 1641 ja 1645 (Opitz 1962: 55) – kui piirduda nende nimetamisega, mis ilmusid Reiner Brockmanni eluajal.

Brockmann

Millisesse valgusesse asetub eelnevate suundumuste taustal Reiner Brockmann? Saanud hariduse sadakond aastat pärast humanistlike haridusprogrammide sõnastamist, ajal, mil akadeemilises süsteemis on tunda väsimust, rahulolematust, uute ideede otsimist, on temas koos mõlemad pooled.

Veendunud humanistina, kelle ideaal on *sapiens et eloquens pietas* 'tark ja kõneosav vagadus', näitab Brockmanni tema ladinakeelne lahkumiskõne Tallinna gümnaasiumis „Ajaloo loomusest ja avaldumisvormidest” (1639; Brockmann 2000: 219–259), elegantses vormis vabandus, miks ta jätab gümnaasiumiprofessori koha ja asub Kadrinasse pastoriametisse. Kõne algus ei jäta kahtlust, et kõrgeim inimeses on luule: selles on tarkus, tervenemine ja lunastus. Luule kõrval seisab kõnekunst, suutlikkus allutada oma sõnad kunsti seadustele. Kõnekunsti kõrval seisab ajalugu kogu oma mitmekesisuses, andes tarkust ja tuge elu kõige raskematel (valiku)hetkedel. Ei ole avalikku ametit, mis ei vajaks põhjalikku ajalootundmist: mida järgida, mida vältida. Hariduse mõte on selles, et „jumalikku eneses keelte ja kunstidega nõnda viimistleda, et taevas võtaks vastu hinge ja surematu nime” (Brockmann 2000: 255). Ent hariduse mõte on ka arusaamine sellest, mis on ühine hüve: nii nagu linnamagistraadi kõrgeim kohustus on kodanike heaolu (Brockmann 2000: 255), nii peab tema suunduma sinna, kus on raskem – maale kirikuõpetajaks (loobudes muuhulgas teadusliku kraadi taotlemisest Königsbergis), sest on aeg, „mil pühakojad muudetakse tallideks, altarid sõimedeks, gümnaasiumid haaremiks ja jõleda himu urgasteks, kõik püha profaanseks, kõik ja isegi Kristus antakse ära Antikristusele” (Brockmann 2000: 254), „mil näeme igat liiki pahesid jõudmas *akmē* 'ni” (Brockmann 2000: 255).

Humanistliku gümnaasiumihariduse (Rostock, Wismar, Hamburg) ja ülikooliõpingute (Rostock) väljapaistev tulemus on ka Brockmanni kreeka keele

armastus. 17-aastase kooliõpilasena kirjutas ta kreekakeelse leinaluuletuse oma isa surma puhul (Brockmann 2000: 55–58). Tallinna gümnaasiumis pidas ta loenguid rooma ajaloost kreeka keeles (Brockmann 2000: 248). Eestis komponeeris ta teadaolevalt kolm kreekakeelset luuletust, millest kaks on „Teostes” avaldatud.²⁴

13 aasta jooksul, mis Brockmannile Eestis elada anti, kirjutas ta 3–4 luuletust aastas (ebatavaliselt viljakas oli 1637. aasta – 9 luuletust). Luuletus kvartalilis ei ole just palju, ent stabiilsus võiks näidata, et luule on elu loomulik osa nii gümnaasiumis õpetamise kui ka koguduse teenimise ajal, mil võib olla väga kurnavaid perioode, nagu nähtub Brockmanni „Teostes” avaldatud kirjadest.

Brockmanni ladinakeelses luules, mis moodustab suurema osa tema pärandist, on midagi harjumuslikku: anagrammi järel valmivad nagu allkirjad. Rohkem pingutust on ilmselt nõudnud väga haarav, isegi tantsuliselt mõjuv „Anacreonticum rhythmicum” („Anakreontiline rütmiline laul“ – Brockmann 2000: nr 19; 58 rida), mis ei jää sugugi alla „Carmina Burana” lauludele. Rohkem pingutust on nõudnud ka teelesaatmisluuletus Joachim Jheringile (Brockmann 2000: nr 26; 59 rida) ja matuseelegia Eberhard von Renteleni surma puhul (Brockmann 2000: nr 32; 18 rida), ent kumbagi luuletusse on püütud ehk liiga palju detaile mahutada – võib-olla kiirustamisest –, mistõttu ei teki voolavat kõla.

Muutusteaja õpetlasena näitab Brockmanni aga tema mitmekeelsus. Näiteks selline neljakeelne pulmavihk (liiatigi tema ainuautorsuses) nagu „Hymenaeus *tetraglossos*” David Cunitzi ja Catharina Vulpia pulmadeks (1643; Brockmann 2000: 166–171) oleks paarkümmend aastat varem olnud mõeldamatu, kusjuures vihus domineerivad kreeka ja eesti keel. Ei pruugi olla tähtis, kas adressaadid ka aru saavad, mida neile esitatakse:²⁵ luule on ise-väärtus ja keele väarikuse mõõt.

Brockmanni saksakeelsed luuletused näitavad, et pinnas saksakeelse luule kirjutamiseks oli ehk küps juba mõnda aega enne Opitzit, aga tema käsi-raamat andis sellele vahendid ja teatava õigustuse. Brockmanni värsid on erakordselt loomulikud ja musikaalsed, nii aleksandriinid kui ka trohheilised oodid – nende *suavitas* 'sulnidus' kaalub üles Brockmanni ladinakeelsed luuletused ja ehk isegi Opitzi enda luulenäited, kui lugeda järjest näiteks luuletusi nr 2, 5, 16, 22, ning eriti Brockmanni leinajambe Eberhardus von Renteleni ja Margarete Medtstakeni matusteks (nr 33 aastast 1642 ja nr 37 aastast 1643; vastavalt 48 ja 144 rida) –, kui luua neile kongeniaalne muusika, võiks meelega kujuneda täiuslikuks.

Brockmanni eestikeelseid luuletusi võiks näha humanismi inimkäsituse ja *variatio*-ülistuse loomuliku jätkuna: nende mõte on neis enestes – talitseda ühe keele silbid ja sõnad lauluks, et ülistada kunste ja õppida tundma Jumala loometööd.²⁶ Mänguline külg kirjutamisel võis olla kahtlemata mõnus, ent see luule ei ole ainult mäng. Samuti oleks neis praktilist otstarvet otsida, nagu näiteks keeleoskuse näitamine, et saada ametikohta, niisuguses ideevõrgus-

²⁴ Brockmann 2000: nr 38 ja 43. Ülalpool juba nimetatud „Cento ex Theocrito” ootab uut avaldamist.

²⁵ Vt selle kohta Kaju 2006.

²⁶ Eestlaste tegeliku seisundiga on luuletused iseloomulikus vastuolus, vrd nt Olearius kirjeldust: „Neil pole palju enamat kui see, mis neil seljas ja ümber on ja suhu pistetakse” (Olearius 1996: 121); „neile jäetakse sageli alles vaid elu” (Olearius 1996: 126).

tikus kunstlik. Eestikeelne luule tõesti muutus obligatoorseks, tuleb nõustuda Peeter Oleskiga – see on teatava kontseptsiooni arenguloojaka tulemus.

Et soodne pinnas eesti keeles luuletamiseks oli juba valmis, võiks näidata Alttoa ja Valmeti antoloogiat: teiste autorite eesti luuletused järgnevad kiirelt. Ent Brockmannis kui esimeses eesti poedis ei ole siiski seni põhjust kahelda.

Brockmanni trohheiline ood „Lectori Carminis Esthonicum” (nr 18) võiks osutada, et ta ise mõistis enda „Carmen Alexandrinum Esthonicum” (nr 17) eestikeelse luule teatava algusena. Milleks muidu niisugune manifest, mille detailid kordavad suurel määral Opitzi „Buch von der Deutschen Poeterey” alguspoole manifestilist saksa keele ja luule apoloogiat? Küllap ei olnud tema teada eelneva 10–15 aasta jooksul – mil see oleks mõeldav olnud – keegi eestikeelsete värssidega katsetanud. Kirikulaulude funktsioon on teine, kuigi materjal ja tehnilised võtted on samad. Selle perioodi kõnepruugis tehakse vahet, kas inimene *loob luuletusi* võib *tõlgib kirikulaule* – seda ei nähtud ühe ja sama luulena. Lutheri koraalis lauldakse põhijoontes ju katekismust ja Scalligeri väärtusi sealt otsida oleks kohatu. Ka jesuiitide haridusprogrammis on eestikeelsetele luuletustele raske kohta leida, sest see on suunatud ladinakeelsele, kuigi kasutab algõpetuses rahvuskeelt. Liturgilisest aspektist ei oleks eestikeelsetel luuleharjutustel mõtet ja jutluste tõlkimine ei vaja meetrika tundmist. Kõne alla tuleks kümnekonna hünni tõlkimine, mida tõenäoliselt ka tehti.²⁷

Kokkuvõtteks

Heitlused Brockmanniga osutavad, kui väga vajalik oleks monograafiliselt läbi uurida eesti luule vormiajalugu, poetiliste vormide lugu, mis keskenduks esteetikale ega kulutaks asjatult aega ja ruumi sotsiaalsete suhete kirjeldamisele. Selline tervikteos aitaks Brockmanni värssse täpsemalt eesti kirjanduse ajalukku paigutada ning looks teoreetilise raamistuse veidratele vastuoludele, et näiteks sarnaseid luuletusi käsitletakse XVII sajandi puhul barokina, XIX sajandil rahvusromantismina, aga XX sajandil võivad nad paigutada hoopis looduslüürika alla jne. Opitzi vallandatud esteetika on läbi saksa autorite, sageli omakorda vene kirjanduse vahendusel, mõjutanud pidevalt eesti kirjandust. Ent kuidas see liin suhestub teiste eeskujudega?

Praegune luule on XVII sajandi luulele peaaegu vastandlik. Tollase jõulise koondava vertikaalsuse on asendanud kohati isegi täielik hajusus, ent eksistentsiaalne mõõde on mõlemal, ühel ühtviisi, teisel teistviisi. Täna paneb valu ja lagunemine kirjutama peaaegu korrastamata sõnade jada ja pause, homme võib sellest tekkida vajadus jõulise lõppriimilise satiiri järele. Kumbki pool saab tähenduse teisest ning vormiajalugu saaks kõik küljed ühte struktuuri hõlmata, näidata kõigi vormide vältimatust.

²⁷ Vt Neithal 2005. Vello Helgi monograafia (Helk 2003) ei esita materjali, mis ärataks suuremaid lootusi leida eestikeelset luulet väljaspool hünnitõlkeid.

Kirjandus

- Alttõa, Villem, Valmet, Aino 1973. 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat.
- Annus, Epp, Eppner, Luule, Järv, Ants, Olesk, Sirje, Süvalep, Ele, Velser, Mart 2001. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.
- Aristoteles 2003. Luulekunstist (Poeetika). Vanakreeka keelest tõlkinud ja kommenteerinud Jaan Unt. (Keele ja Kirjanduse raamatusari, nr 4). Tallinn: Keel ja Kirjandus.
- Becker, Henrik 1962. Vorwort. – Martin Opitz, Buch von der deutschen Poeterei. Abdruck der ersten Ausgabe (1624), 7. erl. Aufl. (Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. u. XVII. Jahrhunderts, Nr. 1). Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag, lk III–V.
- Beutel, Albrecht 2006. In dem Anfang war das Wort. Studien zu Luthers Sprachverständnis. (Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie 27.) Tübingen: Mohr Siebeck.
- Brockmann, Reiner 2000. Teosed. Πούματα. Opera. Werke. Koost ja toim Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa.
- Bumke, Joachim 1987. Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter I–II. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Constitutiones 1997 = Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana) / Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri. Tlk Kristi Sak. Toim Marju Lepajõe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Eesti kirjanduse ajalugu I: Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toim Arne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- Ehin, Andres 2009. Küllap vist. – Tartu kirjandusfestival Prima Vista 7.–9. mai 2009 Tartus [programm]. Tartu: [s. n.], lk 2–3.
- Erasmus, Desiderius [1516]. Institutio principis christiani. <http://www.intratext.com/IXT/LAT0924>.
- Garber, Klaus 1976. Martin Opitz – „der Vater der deutschen Dichtung“. Eine kritische Studie zur Wissenschaftsgeschichte der Germanistik. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Garber, Klaus 1989. Art. Brockmann, Reiner. – Walther Killy (Hrsg.), Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache. Bd. 2. Gütersloh–München: Bertelsmann, lk 243.
- Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Bd. I. 15. bis 17. Jahrhundert. Von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe. Hrsg von Notker Hammerstein. München: Beck, 1996.
- Hammerstein, Notker 2003. Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. (Enzyklopädie deutscher Geschichte, Bd. 64.) München: R. Oldenbourg Verlag.
- Hasselblatt, Cornelius 2006. Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Hasselblatt, Cornelius 2008. Rahvuskultuuri paradoks ning eesti keele tähtsus. – Rein Undusk (toim), Rahvuskultuur ja tema teised. (Collegium litterarum 22.) Tallinn: Uderi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 13–22.
- Helk, Vello 2003. Jesuiidid Tartus 1583–1625. Vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas. Tartu: Ilmamaa.
- Kaalep, Ain 1987. 350 aastat eesti luulet. Ääremärkusi. – Looming, nr 11, lk 1552–1555.

- Kaju, Katre 2006. Keelevalik Tartu *Academia Gustaviana* aegses pulmaluules (1632–1656). – Enn Küng (koost.), Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsist suurriigis 16./17. sajandil. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 50–100.
- Klöker, Martin 1993. Reiner Brockmann und der Revaler Dichter- und Gelehrtenkreis im frühen 17. Jahrhundert [Magistriväitekiri]. Osnabrück [käsikirja koopia Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus].
- Klöker, Martin 2005. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Genese städtischer Gelegenheitsdichtung. Bd. I–II. Tübingen: Niemeyer.
- Klöker, Martin 2007. Art. Brockmann, Reiner. – Carola L. Gottzmann, Petra Hörner (Hrsgg.), Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Bd. 1. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 298–303.
- Kühlmann, Wilhelm 1996. Pädagogische Konzeptionen. – Notker Hammerstein (Hrsg.), Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Bd. I. 15. bis 17. Jahrhundert. Von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe. München: Beck, lk 153–197.
- Lepajõe, Marju 1994. Latin Poetry in Seventeenth-Century Estonia. – Outi Merisalo, Raija Sarasti-Wilenius (eds.), *Mare Balticum – mare nostrum. Latin in the Countries of the Baltic Sea (1500–1800)*. (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B, t. 274.) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, lk 87–96.
- Lepajõe, Marju 2003. Reiner Brockmann und die Anfänge der estnischen Kunstpoesie. – Klaus Garber, Martin Klöker (Hrsgg.), Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. (Frühe Neuzeit, Bd. 87.) Tübingen: Max Niemeyer., lk 319–335.
- Lepajõe, Marju 2007. Tartu luuleelust 17. sajandil. – Vikerkaar, nr 6, lk 75–85.
- Lieberg, Godo 1989. Die Idee des dichterischen Schöpfungstums in der Renaissancepoetik. – Eos. Bd. 77, lk 119–135.
- Lill, Anne 2000. Antiigitraditsioon ja barokk: 17. sajandi ladinakeelne akadeemiline ülistusluule. – Ülle Pärli (toim.), Kultuuritekst ja traditsioonitekst. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 71–91.
- Lill, Anne 2003. Neo-Latin *carmina gratulatoria* and the Classical Tradition in the Occasional Poetry at the *Academia Dorpatensis* (1632–1636). – Outi Merisalo, Raija Sarasti-Wilenius (eds.), *Erudition and Eloquence. The Use of Latin in the Countries of the Baltic Sea (1500–1800)*. (Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Humaniora 325.) Helsinki, lk 171–186.
- Lukas, Liina 2008. Balti kirjakultuuri mitmekeelsest loomust. – Rein Undusk (toim), Rahvuskultuur ja tema teised. (Collegium litterarum 22.) Tallinn: Uderi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 23–33.
- Luther, Martin 1950. An die Ratsherrn aller Städte deutsches Lands, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen, 1524. – Otto Clemen (Hrsg.), Luthers Werke in Auswahl. Bd. 2. Berlin: Walter de Gruyter, lk 442–464.
- Neithal, Reet 2005. Reiner Brockmannist ja eesti (tõlke)luule vanusest. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 92–98.
- Nirk, Endel 1983. Eesti kirjandus: arengulooline ülevaade. Tallinn: Periodika.
- O Dorpat = O Dorpat, urbs addictissima Musis... Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet. Koost Kristi Viiding, Jana Orion, Janika Päll. Toim Marju Lepajõe. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.

- Olearius, Adam 1996. Täiendatud uus reisikiri Moskoovia ja Pärsia teekonna kohta. Tlk Ivar Leimus. Tallinn: Olion.
- Olesk, Peeter 2008. Filoloogia tõeline tähendus. Tartu: Ilmamaa.
- Opitz, Martin 1962. Buch von der deutschen Poeterei. Abdruck der ersten Ausgabe (1624). 7., erläut. Aufl. (Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. u. XVII. Jahrhunderts, Nr. 1.) Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag.
- Overhoff, Jürgen 2007. Die lutherische Schulwesen Dänemarks im 17. und 18. Jahrhundert. – Heinz Schilling, Stefan Ehrenpreis (Hrsgg.), Frühneuzeitliche Bildungsgeschichte der Reformierten in konfessionsvergleichender Perspektive. Schulwesen, Lesekultur und Wissenschaft (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 38.) Berlin: Duncker & Humblot, lk 125–142.
- Petti, Urmas 1998. Philipp Melanchthon, humanist ja reformaator. – Akadeemia, nr 1, lk 89–110.
- Reimo, Tiiu 2006. Kirjanduselu XVII sajandi Tallinnas. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 903–910.
- Rooste, Jürgen 2009. Väike luulekaleidoskoop I. Hakkan abimeheks. – Sirp 22. V.
- Scaliger, Iulius Caesar. Poetices libri septem. Editio IV. [S./I.]: In Bibliopolio Commeliniano, 1607.
- Talve, Ilmar 2004. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.
- Viiding, Kristi, s.a. Lisandusi Reiner Brockmanni „Teostele”. [Avaldamata artikli käsikiri autori valduses].
- Viiding, Kristi 2002. Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der *Academia Gustaviana (Dorpatensis)* in den Jahren 1632–1656 (Dissertationes studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis 1.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Viiding, Kristi 2004. Ühest ebaõnnestumisest EE 12. köites. – Sirp 23. I.
- Viiding, Kristi 2005. Õnnelik olgu su samm... Teelesaatmisluuletused XVII sajandi Eesti kirjanduselus. – Keel ja Kirjandus, nr 5–6, lk 359–378, 455–474.
- Viiding, Kristi 2008. The Literary Background of Early Estonian Secular Writing. The Current Situation and Future Perspectives in Research. – Kristiina Ross, Pēteris Vanags (eds.), *Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften, lk 147–163.

The Inevitability of Reiner Brockmann's Poems

Keywords: occasional poetry, 17th-century Estonian literature, humanist poetics, Estonian poetry of the Baroque, late humanism in Estonia, Neo-Latin poetry

Reiner Brockmann (1609–1647), the author of the first poems in Estonian, taught Greek to Tallinn Gymnasium and later worked as pastor at Kadriina (Tristfer). Despite the considerable number of studies published on Brockmann over the past decade there is still no unanimity either in the interpretation of his poetry or its positioning in Estonian literary history. The possible reasons could be as follows: (1) Brockmann's Estonian verses have hitherto been

analysed separately from the rest of his works, which include poems in Greek, Latin and German, and (2) too little consideration has been given to the concept of humanistic education, which has, after all, a decisive role in 16th and 17th-century aesthetics, including interpretation of poetic texts. The article attempts to remedy the situation by providing a survey of the fundamental line of thought behind the humanistic treatment of education, language and poetry from Erasmus to Martin Opitz. The conclusion reads that the emergence of the first Estonian poems in the 1630s was, in a way, a matter of course. Reiner Brockmann may be characterized as a transitional poet with a deep humanistic background, who was open to poetic innovation in Germany as well as in Estonia.

Marju Lepajõe (b. 1962), MA, researcher at the Theological Faculty of the University of Tartu, marju.lepajoe@ut.ee